



Mü'min'i İnşâ Etme Bağlamında Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî'nin Şart Koştuğu "Yedi Temel Kural"ına Dair Bir Değerlendirme*

Hacı ÇİÇEK

Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arap Dili Eğitimi (Arapça Öğretmenliği),

Assistant Professor at Adıyaman University, Faculty of Education, Department of Arabic Language Education (Arabic Teaching),

Adıyaman/ Türkiye

hcicek02@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-4735-6349

DOI: 10.34085/buifd.1246055

Öz

Kur'an-ı Kerim, nüzulünden itibaren tefsir edilmeye başlanan ilâhî bir kitaptır. Onun ilk müfessirinin Hz. Peygamber olduğu konusunda ittifak vardır. Bu itibarla farklı etnik kökenden İslâm'a giren bütün milletlerin alimleri tarafından Kur'an'ın tefsiri yapılmıştır denebilir. Bazı müfessirler Kur'an'ı, Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadisleriyle tefsir etmeyi tercih ederken, bazıları ise ayet ve hadislerin yanı sıra kişisel görüş ve yorumlarını, gerektiğinde sahip olduğu mezhep ve kanaat çevresinin düşünsel dinamiklerini tefsir kapsamında ifade etmiştir. Tefsir usulü alanında ilk tefsir çeşidi "rivayet tefsiri", ikincisi ise "dirayet tefsiri" diye adlandırılmıştır. Adı geçen tefsir türlerinin dışında üçüncü bir tefsir türü vardır ki o, müfessirin hissettiği ilham ve işaretler doğrultusunda yaptığı tefsirdir ki usul alimleri bu çeşit tefsire "işârî tefsir" demiştir. Bu formatta tefsir yapanların ilki Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm adlı tefsirin sahibi Ebû Muhammed Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî'dir (ö.283/896). Kendisi, tefsirinde mü'minin hem dünyada hem ahirette kurtuluşa erebilmesi için hayatında yedi temel değeri uygulamasını şart koşturmuştur.

Tüsterî'nin tefsirinde vurguladığı yedi temel prensibin birincisi Allah'ın Kitabı'na sarılmaktır. Tüsterî'ye göre Allah'ın buyruklarına itaat etme, hayatın özü değerindedir. Tüsterî, Kur'an'ın, Allah ile kullanı arasında bir ip olduğu, ancak onun sayesinde dosdoğru yolun bulunabileceği görüşündedir.

Tüsterî'ye göre ikinci prensip, Hz. Peygamber'in sünnetine uymaktır. Kendisi, tefsirinde Kur'an'a bağlı kalmanın, ancak Hz. Peygamber'e tabi olmakla mümkün olduğunu vurgulamış, farzların sünnet ibadetlerle tamamlanacağını söylemiştir.

Tüsterî'ye göre yedi temel ilkeden üçüncüsü, mü'min kimsenin, rızkını helal ve temiz olanlardan seçmesi, bu konuda hassasiyet göstermesidir. Kendisi gerek tefsirinde gerekse sohbetlerinde bu alanın, mü'min için oldukça önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

Tüsterî, dördüncü prensip olarak canlılara karşı eziyet ve işkenceden sakınmayı kabul etmiştir. Tüsterî, canlılara karşı eziyet ve işkenceden sakınmayı, mü'mini cennete götüren yollardan biri olarak görmüştür.

Tüsterî'ye göre beşinci prensip, günahlardan kaçınmaktır. Kendisi, bu alanı çok önemsemiş, müminin hayatında oldukça önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir.

* Bu makalede Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî'nin *Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm* (*Tefsîrül-t-Tüsterî*), thk.Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002) adlı nüshası esas alınmıştır.

Tüsterî'nin en çok hassas olduğu prensiplerden biri de tevbedir. Tüsterî, kişinin hatasından hemen sonra tevbe etmesi ve kendi yanlışını düzeltmesi zorunda olduğunu, aksi takdirde söz konusu tevbesinin hiçbir değerinin kalmayacağını söylemiştir.

İşârî tefsir ekolünden sayılan Tüsterî'den birçok müfessir söz etmiştir. Onlardan kimisi hem takdir etmiş hem eleştirmiştir. Onu övenlerin başında Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî (ö.427/1035) gelmektedir. Tüsterî'den nakiller yapan müfessirlerden Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1273), Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201) ve İbn Teymiyye'yi (ö.728/1328) saymak mümkündür. Mesela işârî tefsir yapanlara oldukça sert davranan İbn Teymiyye, bazı görüşleri konusunda Tüsterî'yi takdir etmiştir. Tüsterî'den söz edenlerden bir diğeri de günümüzde yaşayan Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî'dir. Magrâvî, Tüsterî'nin, tasavvuf adıyla birçok kabul edilemez konuşmalar yaptığını ama bazı noktalarda Selef'in görüşleriyle uyduğunu belirtmekten de geri durmamıştır.

Bu çalışmada Tüsterî'nin kısa biyografisi, sıraladığı yedi temel prensip, lehinde ve aleyhinde söz eden bazı şahsiyetler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüsterî, Kur'ân, Tefsir, Yedi Temel Kural, İlham.

An Assessment of Abu Muhammed Sehl et-Tustarî's "Seven Basic Rules" in the Context of Generating The Believers

Abstract

The Qur'an is a divine book that has been interpreted since its revelation. There is an agreement that its first interpreter was a Prophet. In this respect, it can be said that the Qur'an was interpreted by the scholars of all the nations that converted to Islam from different ethnic origins. While some commentators preferred to interpret the Qur'an with the verses of the Qur'an and the hadiths of the Prophet, others expressed their personal views and interpretations, and the intellectual dynamics of their sect and opinion circle, in the context of tafsir, in addition to the verses and hadiths. In the field of tafsir method, the first type of tafsir is called "report tafsir" and the second is called 'awareness tafsir'. Apart from the mentioned types of tafsir, there is a third type of tafsir, which is the tafsir that the interpreter makes in accordance with the inspiration and signs that he feels, and usul scholars have called this kind of tafsir "isari tafsir". (The first of those who made tafsir in this format was Ebû Mohammad Sahl b. Abdullah et-Tustarî (d.283/896), the owner of the tafsir called Tafsir al-Qur'an al-Azim.) In his tafsir, he stipulated that the believer should apply seven basic values in his life in order to achieve salvation both in this world and in the hereafter. Tüsterî listed these seven basic principles as "A believer should embrace the Book of Allah, follow the Sunnah of the Prophet, eat halal things in food and drinks, not hurting any creature, whether human or animal, avoid the sins emphasized by Allah and his Prophet, be sensitive to repentance for the mistakes he has committed, and respect everyone's rights".

The first of the seven basic principles that Tustarî emphasized in his tafsir is to cling to the Book of Allah. According to Tustarî, obedience to Allah's commands is the essence of life. Tustarî believes that the Qur'an is a rope between Allah and his servants, but only thanks to it can a straight path be found.

According to Tustarî, the second principle is to follow the Sunnah of the Prophet. In his tafsir, he emphasized that it is possible to stick to the Qur'an only by following the Prophet, and said that fards can only be completed with sunnah prayers.

According to Tustarî, the third of the seven basic principles is that a believer chooses his sustenance from halal and clean ones and shows sensitivity about this issue. He pointed out that this area is very important for a believer, both in his tafsir and in his conversations.

As the fourth principle, Tustarî accepted to avoid torture and torture against living things. Tustarî considered avoiding torment and torture against living things as one of the ways that lead a believer to heaven.

According to Tustarî, the fifth principle is to avoid sins. He attached great importance to this area and stated that it has a very important place in the life of a believer.

One of the issues that Tustarî is most sensitive about is repentance. Tustarî said that a person has to repent immediately after his mistake and correct his own mistake, otherwise his repentance in question would have no value.

Many commentators have mentioned Tustarî, who is regarded as one of the İşârî tafsir school. Some of them both appreciated and criticized. The first of those who praised him was Abu Ishaq Ahmad b. Muhammad as-Sa'lebi (d.427/1035) is coming. It is possible to count Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Qurtubî (ö.671/1273), Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cawzî (ö.597/1201) ve İbn Taymiyya (ö.728/1328) among the interpreters who made transfers from Tustarî. For example, Ibn Taymiyya, who was very harsh with those who made İşârî tafsir, appreciated Tustari for some of his views. Another of those who mentioned Tustari is Abu Sahl Muhammad al-Magravi, who lives today. Magrâvî did not hesitate to state that Tustari made many unacceptable speeches in the name of Sufism, but at some points he agreed with the views of the Salaf.

In this study, Tüstari's brief biography, the seven basic principles he listed, and some of the personalities who mentioned for and against were discussed.

Keywords: Tustarî, The Qur'an, Commentary, Seven Basic Principles, İnspiration.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim, nazil olduktan itibaren başta Hz. Peygamber, daha sonra ise İslâm'a giren Müslüman milletlerin alimlerine her asırda farklı açılardan tefsir edilmiştir. Her bir müfessirin tefsir metodolojisi aynı olmamış; kimisi ayet ve hadis eksenli rivayetlerle, kimisi ayet ve hadislerin yanı sıra dil, edebiyat, mezhep, meşrep, fırka ve daha farklı alanlardaki bilgilerle, kimisi ise ilham, içe doğuş mantalitesiyle tefsir yapmaya çalışmıştır. Son türe giren tefsirler "işârî tefsir" diye nitelenmiştir.¹

İşârî tefsirin diğer tefsirlerden farklı tarafı, nasrlara zahirî yönünden daha çok, tasavvufî bağlamda batınî anlamlara yer verilmesi, nasrlarda gizli sırların aranmasıdır.² Söz konusu tefsirlerin müellifleri kendi metodolojilerine Kur'ân'dan "Bunlara ne oluyor ki bir türlü söz anlamıyorlar?"³, "Bunlar, Kur'ân'ı hiç düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?"⁴ gibi ayetleri ve "Kur'ân'da zâhirî ve batınî boyut vardır" sözünü hadis diye delil göstermişlerdir.⁵ Onlara göre Kur'ân'ın yedi aşamadan oluşan batınî bir boyutu vardır. Bu itibarla işârî tefsire ancak ehl-i sülûk muttali olabilir⁶; ancak kalp gözü açılan, gizli ilmin sırlarına eren ve Kur'ân'ın derûnî anlamlarını anlayanlar yapabilir diye iddia etmiştir. Bu dakik faaliyetin odak noktası ise ilham olarak kabul edilmiştir.⁷

İşârî tefsirlerin belli bir metodolojiye bağlı kaldığı söylenemez. Çünkü müfessir, Kur'ân'ın zahirî anlamına uygun olsun veya olmasın, kendisine gelen ilham doğrultusunda tefsir yapmaktadır. Durum bu boyutta olmasına rağmen bazı alimler, işârî tefsirin kabul görmesi için verilen anlamın Kur'ân'ın zahirî manasıyla çelişmemesi; müfessirin, verdiği anlamın yegâne yorum olduğu iddiasında bulunmaması, tefsirin akıl/mantık dışı olmaması, şerî ve aklî ölçülere

¹ Bkz. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire, nşr. Matbaatü İsa el-Bâbî, ts), 2/11.

² Zeynülişlâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât* (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyye, ts.), 1/22; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.), 2/261.

³ en-Nisâ, 4/78.

⁴ Muhammed, 47/24.

⁵ Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecîd* (Kâhire: nşr. Hasan Abbâs Zekî, 1998), 1/17; Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: Dârü't-Tûnusîyye, 1984), 1/34;

⁶ İsmâil Hakkî Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts), 4/392.

⁷ Ebü Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Tefsîrü'l-Mâturîdî -Te'vîlâtü ehli's-sünne-* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/281. İşârî tefsir geleneğini savunanlar, rûhî terbiyenin zamanla kişiyi keşif derecesine yükselttiğinden Kur'ân'ın ifadelerinin arka planındaki anlam ve işaretlere muttali olduklarını söylemiştir. Bkz. Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Riyâd: Mektebetü'l-Maarif, 2000), 365.

aykırı düşmemesi ve insanın zihnini bulandırmaması gibi şartlar taşıması gerektiğini söylemiştir.⁸

Nizâmeddîn en-Nisâbüri (ö.730/1329), Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî (ö.283/896), Muhyiddîn el-Arabî (ö.638/1240) ve Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) eserleri, işârî/sûfî tefsirlerin başında gelmektedir.⁹ Ebû Muhammed Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî'nin (ö.283/896) tefsiri, en mutedil işârî tefsir olarak kabul edildiği söylenebilir.¹⁰ Onun ayetlere dair tefsir ve yorumları, tasavvufî lafız ve dinamiklerden beslenmiştir.¹¹

Bu makalede Tüsterî'nin tefsirinde sürekli vurguladığı “mü'mini kurtaran yedi temel prensip” ele alınmış, sözü edilen prensiplere ilişkin müellifin yorumları analiz edilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması noktasında müellifin hayatına dair kısa bir bilginin verilmesi uygun olacaktır.

1.Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî'nin Kısa Biyografisi

İslâm kaynaklarında sûfî ve müfessir diye maruf Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî, İran'a bağlı Huzistân'ın Tüster kentinde doğmuştur.¹² Doğumu hicrî 201 diye söyleyenler olsa da¹³ genel ittifak onun hicrî 200 tarihinde doğduğudur. Kendi döneminin en zahid ve takva sahibi olduğu, insanî ilişkilerde ender şahsiyetler arasında bulunduğu dair görüş birliği vardır.¹⁴ Tüsterî'nin ilmî ve tasavvufî bağlamda yetişmesinde dayısı Muhammed b. Sevvâr'ın (ö.?) büyük katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Kendi ifadesine göre dayısı, onu Allah'ı zikretmeye teşvik etmiş, kendisine her gece yatağında iken dilini hareket ettirmeden kalbiyle üçer kez “Allah, benimledir”, “Allah, beni görmektedir” ve “Allah, şahidimdir” diye söylemesini tavsiye etmiştir. Tüsterî bunu sürekli yaptığını ve periyodik olarak artırdığını ifade etmiştir.¹⁵ Nitekim onun yanında yıllarca kalanlar, Kur'an okuması ve Allah'ı zikretmesi noktasında kendisinde hiçbir değişikliğin olmadığını dile getirmişlerdir.¹⁶

⁸ İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 1/18; Zürcânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/81; Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî -Te'vîlâtü ehli's-sünne-*, muhakkik mukaddimesi, 208. Tüsterî'nin tefsiri, işârî tefsirler arasında Kur'an'ın zahîrî anlamlarıyla mutabik kalması bağlamında en uygun tefsir sayılmasına rağmen onun Besmele'yi tefsir ederken Ba harfini, Bahâullâh; Sîn harfini, Senâullâh; Mîm harfini Mecdullâh diye yorumlaması, işârî tefsir bağlamında dikkat çeken bir nokta sayılabilir. Bkz. Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsa b. Abdillâh b. Reff' et-Tüsterî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm -Tefsîrü't-Tüsterî-* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 22. Tüsterî'nin, bu formattaki tefsirini garip görenler için bkz. Ebû'l-Kâsım Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza Tâcülkurrâ Kirmânî, *Garâibu't-tefsîr ve acâibu't-tevîl* (Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, ts), 1/92.

⁹ Zürcânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/82.

¹⁰ İşârî tefsîr, “Seyr-ü sülûk tasavvuf ehlinin, Kur'an'ın zahîrî anlamıyla bağdaştırılabilecek bazı gizli anlam ve işaretler doğrultusunda Kur'an'ı yorumlamalarıdır” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Zürcânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/78. Başka bir ifadeyle “Tasavvuf ve sülûk ehlinin, nefisle mücadele etme niyet ve amacıyla, fakat gizli işaretlerle Kur'an'ın zahîrî anlamlarına aykırı formatta te'vil yapmalarıdır.” Bkz. Abdullah Hıdır Hamd, *el-Kifâye fi't-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2017), 1/133.

¹¹ Menî' Abdülhalim Mahmûd, *Menâhicü'l-müfessirîn*, 2000), 33.

¹² Tüsterî, *Tefsîr*, 5.

¹³ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-Arabî, 1997), 6/495.

¹⁴ Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî min hurzi'l-emânî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 92. İmam Nevevî (ö.676/1277), aynı şekilde Tüsterî'yi ümmetin en zahid ve abidi diye nitelemiştir. Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Ezkâr* (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1990), 419.

¹⁵ Ebû Muhammed Affüddîn Abdullâh b. Esed b. Ali b. Selmân el-Yâfi'î, *Mir'atü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakazân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/149; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed İbnü'l-Mülâkkin, *Tabakâtü'l-evliyâ* (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1994), 232.

¹⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtibî, *el-İtisâm* (Suudi Arabistân: Dârü İbnü'l-Cevzî, 2008), 1/360.

Tüsterî, son derece zahidâne ve abidâne bir hayat geçirmiştir. Altı yaşında Kur'ân'ı ezberlemiştir. Küçüklüğünden itibaren yıl boyunca oruç tutması ve arpa ekmeği ile günlerini geçirmesi, zahitliğine bir delil olarak gösterilebilir.¹⁷ O, nefisini terbiye etme adına aç ve uykusuz kalmış, bu konuda oldukça tanınmıştır.¹⁸ Tüsterî'nin son günlerinde huzurunda "Bugün artık sizden herhangi bir bedel kabul edilmez"¹⁹ ayeti okununca yüzü benzi solmuş, titremiş, yere düşecek duruma gelmiştir. Kendine geldiğinde, yaşadığı durumun nedenini sorduklarında o "Dostum, biz artık zayıf düştük" demekle olayın kühünü açıklamaktan imtina etmiştir.²⁰

Birçok vaaz ve öğütleri bulunan Tüsterî bazı yerlere ziyarette bulunmuşsa da genel olarak Tüsterî'de kalmış ve orada muharrem ayında seksen yaşında iken 283/896 senesinde vefat etmiştir.²¹ Mahşeri bir kalabalığın kaldırdığı cenazesi esnasında bazı olağanüstü hallerin tezahür ettiğine dair bilgiler kaynaklarda mevcuttur.²²

Onun en çok etkilendiği kişi Muhammed b. Sevvâr'dır. Bu zat, Tüsterî'nin dayısıdır ve aralarında ideal bir dayanışma ve hoca öğrenci ilişkisi mevcuttur. Dayısından birçok rivayeti bulunmaktadır.²³ İletişim bağlamında Tüsterî ile hocaları arasında dayısı Muhammed b. Sevvâr'ın bir köprü vazifesi gördüğü söylenebilir. Muhammed b. Sevvâr, birçok kişiden nakillerde bulunmuştur. Mesela Ebû Asım en-Nebîl²⁴, Amr b. Mirdâs,²⁵ İbn Ebi Zî'b,²⁶ İbn Uyeyne²⁷, Süfyân es-Sevrî²⁸ ve Mâlik b. Dinâr²⁹ onlardan bazılarıdır.

Tüsterî tasavvuftaki seyrü sülûk sürecini Abâdân'da Ebu Habîb Hamza b. Abdullah el-Abâdânî'nin yanında tamamlamıştır.³⁰ Tüsterî, mutasavvıf İdrîs b. Ebî Havle el-Antâkî'den (ö.?) yararlanmış, ondan rivayetlerde bulunmuştur.³¹

Mâlik b. Dinar (ö.131/748);³² Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748)³³; Ebû Amr b. Alâ (ö.154/771); Süfyân es-Sevrî (ö.161/778); Süfyân b. Uyeyne (ö.198/814); Ma'rûf-u Kerhî (ö.200/815); Zünnûn el-Mısırî

¹⁷ Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr* fi memâlikü'l-emsâr (Abu Dabî: nşr. el-Macmau's-Sakâfi, H/1423), 8/94.

¹⁸ Ebû Hâmid Ferîdüddîn Attâr Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nisâbüri, *Tezkiretü'l-evliyâ* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Küttâb, 2006), 1/507;

¹⁹ el-Hadîd, 57/15.

²⁰ Şâtübî, *el-İtisâm*, 1/360..

²¹ Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-Arabî, 1993), 1/407; Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-İber fi haberi men gaber* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/407.

²² Yâfi'î, *Mir'atü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakazân*, 2/99; Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahmân b. Abdillâh İbnü'l-Harrât el-İşbîlî, *el-Âkibetü fi zikri'l-mevot* (Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Aksâ, 1986), 158. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Sehl et-Tüsterî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/321-323.

²³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, 21/140; Ferîdüddîn Attâr, *Tezkire*, 1/508.

²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, 15.

²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, 20.

²⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, 21.

²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, 33, 80.

²⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, 48, 107.

²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, 73. Ayrıca bkz. Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mâlîni el-Herevî, *Kitâbü'l-erba'în fi şüyûhi's-süfîyye* (Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1997), 124; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhu* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, H/1417), 10/355..

³⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, 5.

³¹ Tüsterî, *Tefsîr*, 5. Ayrıca bkz. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *sıfatü's-safve* (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2000), 2/395; Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh Ebû Cerâde İbnü'l-Âdîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, ts.), 3/1334.

³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhu*, 10/355.

³³ Tüsterî, *Tefsîr*, 20.

(ö.245/859). Zünnûn onun önde gelen hocaları arasında bulunmaktadır.³⁴ Tüsterî Mekke'de hacda iken onunla karşılaşmış, ondan istifade etmiştir. Tasavvufun detaylarını ondan öğrenmiştir.³⁵

Tüsterî tasavvufî alanda tefsir yaptığından çevresinde sohbet halkası oluşmuş, birçok kimse kendisini dinlemiştir. Bu itibarla öğrencilerinin oldukça fazla olduğu söylenebilir. Onun öne çıkan sohbet arkadaşları ve öğrencileri şunlardır:

1-Ebû Süleymân Eyyûb el-Hammâl (ö.260/874). Tüsterî'nin yakın arkadaşı olup³⁶ Bağdat'ta zahitliğiyle tanınan birisidir.³⁷

2-Ebü'l-Hasan b. Sâlim ez-Zâhid Ahmed el-Basrî (ö.297/909). Tüsterî'nin çevresinden olan bu zat, tasavvuf alanında Sâlimiyye kolunun önde gelenlerindedir.³⁸

3-Ebü Mugîs el-Hasan b. Mansûr el-Hallâc (ö.309/922). Tüsterî'de yetişmiş olan Hallâc, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye iki yıl öğrencilik yapmış, sohbetlerinde bulunmuş, ondan nakiller yapmıştır.³⁹

4-Ebü Muhammed el-Cerîrî/el-Cüeyrî (ö.311/924). Bu zat, Tüsterî'nin yakın arkadaşı olup ondan nakiller yapmıştır. Tüsterî'nin bu öğrencisi de dindarlığı ile tanınmıştır.⁴⁰

5- Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Müzeyyin el-Bağdâdî (ö.328/940). Bu şahıs, Tüsterî'nin meclisine devam eden kişilerdendir.⁴¹

6-Ebü Muhammed el-Hasan b. Ali b. Halef el-Berbahârî (ö.329/941). Hanbelî fakihlerden olan bu zat, Tüsterî'nin dostlarındanıdır.⁴² Onunla birçok mecliste oturmuş, kendisinden rivayetlerde bulunmuştur.⁴³

7-İshâk b. Muhammed en-Nahracûrî (ö.330/942). Zamanındaki öncü sufilerdendir. Tasavvuftaki hulûl ve vahdet-i vücud akımlarına karşı çıkmış, onun temsilcileriyle mücadele etmiştir.⁴⁴

8-Ebü'l-Fazl Bekr b. Muhammed b. Alâ el-Kuşeyrî (ö.344/956).⁴⁵ Mâlikî fakihlerden el-Kuşeyrî, Tüsterî'den nakiller yapmıştır.⁴⁶

³⁴ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 1/407.

³⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, 21/140, 186; Yâfi'î, *Mir'atü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakazân*, 2/141; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 233-234; Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kurân* (Beirut: Dârü İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 9/252; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Abdulhalîm Naccâr (Kâhire: Dârü'l-Maarif, 1959), 4/12-13.

³⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, 1/6.

³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, 90/19.

³⁸ Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab* (Beirut: Dârü İbn Kesîr, 1986), 11/48.

³⁹ Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, 14/313-315. Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 15/377-381.

⁴⁰ Ahmed b. Hüseyin b. Alî b. Mûsâ el-Beyhakî, *Şu'abü'l-imân*, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 7/518; Attâr, *Tezkire*, 2/223; Ebü Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye* (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 203; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 71.

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhu*, 12/73; Hacı Halîfe, Mustafâ b. Abdullâh, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 2/393.

⁴² Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, 15/90.

⁴³ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin İbn Ebü Ya'lâ el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Beirut: Dârü'l-Marîfe, ts.), 2/18.

⁴⁴ Ebü Sehl Muhammed b. Abdurrahmân el-Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkifi's-selef fi'l-akîdeve'l-menhec ve't-terbiyye* (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2007), 5/150.

⁴⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, 25/296; Şâtübî, *el-İtisâm*, 1/7.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, 15/538; Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 312; Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zünûn*, 2/393.

9-Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân el-Fârisî el-Fesevî (ö.347/958).⁴⁷

10-Ebû Cafer el-Masîsî el-Magâzilî (ö.?).⁴⁸

11-Ebû Yakûb es-Sûsî (ö.?). Bu zat, zahitliğiyle tanınmıştır. Tüsterî'nin takdir ettiği arkadaşlarındandır.⁴⁹

12-Ebû'l-Hasan b. Vâsıl el-Anberî (ö.?). Onun Tüsterî'den naklettiği en meşhur söz "Asıl yol, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın yoludur, çünkü bidatler insanı doğru yola götürmez" mealindeki ifadedir.⁵⁰

13-Abdülcabbâr b. Şîrân b. Yezîd el-Abdî en-Nahrubâtî (ö.?). Bu zat, Tüsterî'den nakiller yapmıştır.⁵¹

14-Ebû'l-Hasan/Hüseyn Ali b. Abdülaziz ed-Darîr el-Bağdâdî (ö.?). Bu zat, Tüsterî'ye en yakın kişilerdendir.⁵²

15-Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Basrî (ö.?). Bu şahıs Tüsterî'nin sözlerini nakleden ve ona yakın olanlardandır.⁵³

16-Ebû'l-Hasan en-Nahhâs(ö.?). Bu zat, Tüsterî'ye öğrencilik yapmış, onu dinlemiş ve kendisinden nakillerde bulunmuştur.⁵⁴

17-Ebû Ali el-Basrî (ö.?), Tüsterî ile görüşen bu şahıs, son derece takva sahibi birisi olup genelde Bağdat'ta ikamet etmiştir. Ondan ise Ebû Muhammed el-Cerîrî nakillerde bulunmuştur.⁵⁵

18-Ebû Abdullah b. Batta el-Ukberî (ö.?).⁵⁶

19-Ömer b. Vâsıl(ö.?).⁵⁷

Tüsterî'nin yakın çevresi ve öğrencileri dışında "Ben, Sehl b. Abdullah'ın arkasında namaz kıldım"⁵⁸, "Sehl'in şöyle dediğini işittim" diyen birçok kimse bulunmaktadır. İsmail b. Aliyy el-Aylî,⁵⁹ Ebû Bekir el-Cavrabî,⁶⁰ Ebû Muhammed b. Suhayb,⁶¹ Ebû'l-Hasan Ömer b. Fâzıl el-Anzî,⁶²

⁴⁷ Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 13/330.

⁴⁸ İbnü'l-Âdîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 10/4379.

⁴⁹ Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 91.

⁵⁰ Bkz. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kurân* (Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 2002), 1/121.

⁵¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarabâd: nşr. Meclisu Daireti'l-Maarif el-Osmaniyye, 1962), 13/219; Şihâbuddîn Ebû Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dârü Sâdır, 1995), 5/319.

⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/30.

⁵³ Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, 16/272.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/428; 16/613.

⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/426.

⁵⁶ Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkifi's-selef fi'l-akâideve'l-menhec ve't-terbiyye*, 5/130.

⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/355; 11/220-221.

⁵⁸ Buna Tayyib el-Cemmâl, örnek olarak verilebilir. Bkz. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kurân* (Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 2002), 10/105; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kurân* (Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 19/147; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/276.

⁵⁹ Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-Ullüv li'l-aliyyi'l-gaffâr fi sahîhi'l-ahbâri ve sekîmihâ* (Riyâd: Mektebetü Advâ es-Selef, 1995), 198; Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkifi's-selef* 4/406.

⁶⁰ Ebû'l-Hasan Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed İbn Ebû'l-İz ed-Dımaşkı, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,1997), 200.

⁶¹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Kâhire: Matbaatü's-Saade, 1974), 10/194.

⁶² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/219.

Muhammed b. el-Münzir, Ahmed b. Nûh el-Ahvâzî, Ebû Bekir el-Cavnî ve İbrâhîm el-Burcî⁶³ gibi şahsiyetler onu dinleyen, ona kulak verenlerden bazılarıdır.

Tüsterî, klasik anlamda müellif sayılmasa da ders halkaları formunda düzenli sohbetler düzenlediği anlaşılmaktadır. Ona isnat edilen başlıca eserler şunlardır:

Tüsterî'nin, *Tefsîrû't-Tüsterî* diye tanınan *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*,⁶⁴ *el-Mu'araza ve'r-red 'ala ehli'l-fırak ve ehli'd-de'avi fi'l-ahvâl*, *Risâle fi'l-hurû*,⁶⁵ *Risale fi'l-hikem ve't-tasavvuf*, *Menâkibu ehli'l-hak ve Menâkibu ehlillah*, *Letâifü'l-kasas fi kisası'l-enbiyâ*, *Makâle fi'l-menhiyyat*, *Kelamü (Kelimatü) Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî*, *Mevâ'izu'l-'arifin*⁶⁶, *Cevâbatü ehli'l-yakîn*⁶⁷, *Rekâ'iku'l-muhîbbîn*⁶⁸, *Kitâbü'l-misâk*⁶⁹, *el-Gâye li-ehli'n-nihâye*⁷⁰ ve *Selsebilü Sehlîyye*⁷¹ gibi eserleri vardır.

2. Tüsterî'nin Tefsirinde Vurguladığı Yedi Temel Prensiptir

Tüsterî gerek günlük sohbetlerinde gerekse telif ettiği eserlerinde bir mü'minin hem dünyada hem ahirette mutlu olması için yedi temel ilkeye itibar etmesi, onları hayatının bütün safhalarında uygulaması gerektiğini söylemiştir. Onlar; mü'minin Allah'ın Kitabı'na sarılması, Hz. Peygamber'in sünnetine uyması, yiyecek ve içeceklerde helal şeyleri yemesi gerek insan gerekse hayvan olsun hiçbirine eziyet etmemesi, günahlardan kaçınması, işlediği hatalar konusunda tevbe konusunda duyarlı olması, bütün çevrelerin haklara riayet etmesidir.⁷²

Tüsterî, saydığı yedi temel usulden tevbede duyarlılık, Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılık ve insanlara haksızlık etme konusunda günündeki bilginlerin çok ihmalkâr davrandıklarını söylemiştir.⁷³

2.1. Allah'ın Kitabı'na Sarılmak

Tüsterî, vurgulamış olduğu yedi temel usulün başında doğal olarak Allah'ın Kitabı'na sarılmayı, onun ilke ve prensiplerine göre hareket etmeyi koymuştur. Onun her hâlükârda Allah'a sığınmanın şartı olarak mâsivâdan/Allah'ın dışındakilerden kaçınmak olduğunu söylemesi buna örnek olarak verilebilir.⁷⁴

⁶³ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ* ve *tabakâtü'l-asfiyâ*; 10/195-202.

⁶⁴ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2/85; Salâh Muhammed el-Haymî, *Fehârisu ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm li-mahtûtât Dâri'l-kütübî'z-zahiriyye* (Dimaşk: nşr. Macmau'l-Lügati'l-Arabiyye 1983), 3/97.

⁶⁵ Netâicü'l-buhûs ve havâtimü'i-kütüb, nşr. Mavki' ed-dürer es-seniyye alâ'l-internet, H/1433, byy.

⁶⁶ Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, 11; Menî' Abdülhalim Mahmûd, *Menâhicü'l-müfessîrin*, 31; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Muellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenâ, ts), 4/284; Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 232; Bağdâth İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin âsârü'l-Musanniifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 1/412.

⁶⁷ Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, 11; 4/284; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 232.

⁶⁸ Bkz. Tüsterî, *Tefsîr*, 11; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Muellifin*, 4/284.

⁶⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, 10.

⁷⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, 10. Ayrıca bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 232.

⁷¹ Tüsterî, *Tefsîr*, 10.

⁷² Tüsterî, *Tefsîr*, 73. Ayrıca bkz. Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 170; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*; 1974), 1/10; Şâtübî, *el-İtisâm*, 1/126; İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zehbe*, 3/343. Tüsterî'nin vurguladığı yedi temel ilke, bazıları tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: İnsanların, Allah'ın koymuş olduğu emir ve yasaklara uyması, farzları yerine getirmesi, Hz. Peygamber'in sünnetlerini uygulaması, İslâm ahlakına göre davranması, teşvik edilen ve sakınılması gereken davranışlardan uzak durması ve zenginlikte malının hakkını vermesi gerekir. Bu standartlara göre hareket etmeyenin imanı kâmil olmaz, akli melekesi tamamlanmaz, mutlu bir hayat yaşamaz ve rabbine itaat etme noktasında bir tat almaz. Bkz. Ebû Abdurrahman Abdüsselâm b. Berces b. Nâsir Âl Abdülkerîm, *Zarûratü'l-ihimâm bi's-süneni'n-nebeviyye* (Riyâd: Dâru'l-Menâr, H/1414), 41.

⁷³ Ebû't-Tayyib Muhammed b. Lutfullâh Sıddîk Hasan Hân, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri me'âssiri't-trazi'l-âhiri ve'l-evvel* (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şûûni'l-İslâmiyye, 2007), 308.

⁷⁴ Kurtubî, *Tefsîr*, 17/54.

Tüsterî'nin, Hz. Peygamber'e aşk derecesinde bağlı olduğu bilinmekte, neredeyse bütün ayetlerin yorumlarını Hz. Peygamber'in sevgisi çerçevesinde örmektedir denebilir. Durum bu merkezde olmasına rağmen Hz. Peygamber'in, ömrünün sonuna kadar hiçbir zaman kendisini değil, sürekli Kur'ân'ı hayatın merkezine oturttuğu bir gerçektir.⁷⁵

Ona göre Allah'ın vahyine sarılma, ona göre amel etme, hayatın özüdür. Allah'ın Kitabı, herkes ve her şey için bir şereftir; Hz. Peygamber için bir şereftir, onunla amel ettiğimizde bizim için de bir şereftir. Çünkü Kur'ân kişinin lehine ve aleyhine bir hüccettir. Tüsterî "...Ona inanan, onu destekleyen, ona yardım eden, onunla indirilen nura uyanlar, kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."⁷⁶ ayeti hakkında Kur'ân'ın Allah ile kulları arasında bir ip olduğunu, ancak onun sayesinde dosdoğru yolun bulunabileceğini söylemiştir.⁷⁷

"Topluca Allah'ın ipine sarılınsınız, ayrılığa düşmeyiniz."⁷⁸ ayetindeki "ip" sözcüğünün Allah'ın Kitabı ve tevhid anlamına geldiğini, dolayısıyla ona sınıksız sarılmanın gerekli olduğunu söylemiştir.⁷⁹

Tüsterî'ye göre Kur'ân'a bağlı kalma ancak Hz. Peygamber'e tabi olmakla mümkündür. Kendisine İslâm'ın ilke ve prensiplerinin neler olduğu sorulduğunda o, söz konusu ilkelerin iki ayette mevcut olduğunu söylemiştir: "Peygamber, size ne verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan kaçınınız",⁸⁰ "Hz. Peygamber'e itaat eden, Allah'a itaat etmiş olur."⁸¹

2.2.Hz. Peygamber'in Sünnetine Uymak

Tüsterî, "Peygamber'e itaat eden, Allah'a itaat etmiştir."⁸² ayetine dair "Kim Hz. Peygamber'in sünnetine uyarsa, aslında Yüce Allah'ın farz kıldıklarına uymuş demektir" şeklinde bir yorumda bulunmuştur.⁸³ Tüsterî, mezhebimiz diye nitelediği metodolojisine göre temel esasın helal yemek, amelî ve ahlakî bağlamda Hz. Peygamber'e uymak bütün davranışlarda niyeti halis kılmak olduğunu; her konuda Hz. Peygamber'e itaat etmedikçe onun sünnetinin halvetini tadamayacağını bildirmiştir.⁸⁴

Tüsterî, Maide suresindeki "İyilik ve takva hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın"⁸⁵ ayetine dair "Farzları ikame etmede yardımlaşın, çünkü iyilik imandır; farzları yerine getirmek ise onun sonucudur. Takvadan kasıt ise Hz. Peygamber'in sünneti demektir. Farzlar, ancak sünnet ibadetler ile tamam olur" diye bir yorumda bulunmuştur.⁸⁶ O, kelime-i

⁷⁵ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Letâifü'l-maârif fî mâ li-mevâsimi'l-âm mine'l-vezâif* (Beyrut: Darü İbn Hazm, 2004), 103.

⁷⁶ el-Arâf, 7/157.

⁷⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, 18.

⁷⁸ Âli İmrân, 3/103.

⁷⁹ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kurân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 7/72; Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbü'rî, *Kitâbu tefsîri'l-Kur'ân* (Medine: Dârü'l-Meâsir, 2002), 1/319.

⁸⁰ el-Haşr, 59/7.

⁸¹ en-Nisâ, 4/80.

⁸² en-Nisâ, 4/80.

⁸³ Tüsterî, *Tefsîr*, 18.

⁸⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, 165. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen -Şerhu/Hâşiyetü Mişkâti'l-Mesâbîh-* (Riyâd: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1997), 6/1812; Nâsır Âl Abdülkerîm, *Zarûratü'l-ihimâm bi's-süneni'n-nebeviyye*, 2/16, 34; Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *es-Sifâ' bi-tarîfi hukûki (fi şerefi'l-Mustafâ)* (Ammân: Dârü'l-Fayhâ, H/1407), 2/16, 34, 45.

⁸⁵ el-Mâide, 5/2.

⁸⁶ *Tefsîr*, 36.

tevhid'in içerdiği mesajdan yararlanmayan ve Hz. Peygamber'in sünnetine sarılmayan kimsenin, aslında ölü birisi olduğunu belirtmiştir.⁸⁷

Tüsterî, Hz. Peygamber'e salâtu selam getirmeyi en faziletli ibadet olarak nitelemiş, gerekçe olarak ise Yüce Allah ve meleklerin onu dost edindikleri, bununla mü'minlerin de sorumlu olduklarını göstermiştir.⁸⁸ Çünkü Allah, onu affediyor, melekleri Hz. Peygamber'e mağfiret diliyor; bu itibarla mü'minlerin de ona mağfiret dilemeleri emrediliyor.⁸⁹

Tüsterî, kurtuluşun üç şeyde olduğunu söylemiş, onlardan birisinin de Hz. Peygamber'in çizgisinde yürümek olduğunu belirtmiştir.⁹⁰ Hatta kendisine delikanlılık ve yiğitliğin ne olduğunu sorulduğunda o "Yiğitlik, Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılıktır" diye cevap vermiştir.⁹¹

Tüsterî Kur'an'da geçen "hikmet" kavramını⁹² Hz. Peygamber'in sünneti olarak kabul etmiştir. Onun, kendi görüşlerini daha çok, Mücâhid b. Cebr (ö.103/721), Tâvûs b. Keysân (ö.106/725), Hasan-ı Basrî (ö.110/728), Katâde b. Diâme (ö.117/735) ve Süddî (ö.127/745) gibi müfessir şahsiyetlere dayandırdığı söylenebilir. Mesela "*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et*"⁹³ ayetine dair yaptığı nakiller bunun en canlı örneğidir. O, Mücâhid ve Tâvûs'a göre hikmetin Kur'an; Hasan-ı Basrî'ye göre hikmetin "Kur'an'ın anlaşılması/içselleştirilmesi" ve "nübüvvet" olduğunu vurgulamıştır. Buna delil olarak ise Kur'an'da Hz. Dâvud hakkında "*Allah, Davud'a hükümrancılık ve hikmet verdi.*"⁹⁴ "*Biz, onun hükümrancılığını güçlendirmiş, kendisine hikmeti vermiştik.*"⁹⁵ buyrulmuş olmasıdır. Bunun anlamı "ona nübüvvet verildi" demektir. Tüsterî, Katâde'ye göre hikmet, "*Allah'ın dininde fıkıh sahibi olmak, derinleşmek ve Hz. Peygamber'e tabi olmaktır*" diye belirtmiştir. Tüsterî ayrıca sahâbi Abdullah b. Ömer'in (ö.73/693) hikmeti muhkem âyet, uygulanan Sünnet ve Kur'an ile konuşan, meşgul olan dil diye üçe ayırdığını da eklemiştir.⁹⁶

Tüsterî, "*İman edip dünya ve ahiret için güzel işler yapanlar bilmelidirler ki biz, güzel iş yapanların karşılığını asla zayıf etmeyiz.*"⁹⁷ ayetini "en güzel istikamet, sünnetlerin uygulanması ile olacağını, dünyada sünnetle hayat geçirenin ahirette esenliğe kavuşacağını; cennete girenin her türlü olumsuzluktan uzak kaldığı gibi sünnet ibadetlere duyarlı kimsenin, dünyada afetlerden uzak kalacağı" şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁸

⁸⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, 48.

⁸⁸ Kurtubî, *Tefsîr*, 14/235.

⁸⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, 33.

⁹⁰ Kurtubî, *Tefsîr*, 2/208.

⁹¹ Şâtıbî, *el-İtisâm*, 1/163.

⁹² Hikmet kavramına dair geniş bilgi için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes lielfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1982), 213-214.

⁹³ Nahl, 16/125.

⁹⁴ el-Bakara 2/251.

⁹⁵ Sâd, 38/20.

⁹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, 42-43.

⁹⁷ el-Kehf, 18/30.

⁹⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, 98.

Müellif Tüsterî, rızık ve kazanç konusunda şikâyet etmenin Sünneti yermek anlamına geldiğini,⁹⁹ kopmayan sağlam kulpun ise¹⁰⁰ sünnet olduğunu,¹⁰¹ hatta sünnet السنة kelimesindeki harflerin Allah'ın isimlerinden türemiş olduğunu; “Sin” harfinin onun senâsı, “Nûn” harfinin onun nuru, “Hâ” harfinin onun hidayeti diye anlaşılması gerektiğini söylemiştir.¹⁰²

Tüsterî, Allah'ın Kitabı'nı ve Hz. Peygamber'in sünnetini dikkate almadan, heva ve hevesine uyararak hileyle fetva vereni “kötü alim” diye nitelendirmiştir.¹⁰³

“Kim Allah'a saygı duyarsa, O, kendisine bir çıkış yolu yaratır. Allah, onu hiç beklemediği yerden rızıklandırır” ayetini¹⁰⁴ “Kim, Hz. Peygamber'in sünnetine sarılırsa Allah, çıkış yolu olarak onu bidat ehlinde koruyacaktır” diye tefsir etmiştir.¹⁰⁵

Tüsterî hem tefsir hem hadis ilmiyle ilgilenmiştir. Hz. Peygamber'e tabi olmayı önemseyen kadar hadislerin yazılmasını da önemsemiştir. Ona göre hadis yazma, kişiye hem dünya hem ahireti kazandırır.¹⁰⁶ Muhaddisler ile karşılaştığında, hadisleri kayda geçirmelerini, Allah'ın huzuruna mürekkep hokkasıyla çıkmamalarını tavsiye etmiş, ömrün sonuna kadar hadislerin yazılmasının gerekliliğini vurgulamış, kalan son mürekkebin ise yazanın kabrine dökülmesini önermiştir.¹⁰⁷ Onun, meşhur muhaddis Ebû Dâvûd es-Sicistânî'yi (ö.275/889) ziyareti sırasında ondan dilini göstermesini rica etmiş, ricası yerine gelince onun Hz. Peygamber'in sözleriyle meşgul olan dilini öpmüştür.¹⁰⁸

Tüsterî, her konuda Hz. Peygamber'in sünnetine göre hareket etmenin bir zorunluluk olduğunu, Hz. Peygamber'i her durumda örnek gösterecek kişinin kınanacağı, kendisinden uzak durulacağı ve küçümseneceği bir zamanın gelmesinden endişe duyduğunu söylemiştir.¹⁰⁹ Onun bu hareketi, Hz. Peygamber'i ne kadar hayatının merkezine oturttuğu ve rol model olarak telakki ettiğine bir delil sayılabilir.

2.3. Helal Şeyleri Yemek

Tüsterî'nin, vurguladığı yedi temel ilkedен üçüncüsü, mü'min kimsenin rızıkını helal ve temiz olanlardan seçmesi, bu konuda hassasiyet göstermesidir. Bu alan, mü'min için oldukça önemlidir. Daha önce geçtiği gibi Tüsterî'ye göre helal yiyecekler konusunda duyarlı davranmak, “mezhebimiz” diye nitelediği metodolojisinin üç esasından biridir.¹¹⁰

⁹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, 114.

¹⁰⁰ Lokmân, 31/22.

¹⁰¹ Tüsterî, *Tefsîr*, 123.

¹⁰² Tüsterî, *Tefsîr*, 136.

¹⁰³ Bkz. Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed İbn Batta, *İbtâlû'l-hiyel* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, H/1403), 54.

¹⁰⁴ Talâk, 65/2-3.

¹⁰⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 18/160.

¹⁰⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/186.

¹⁰⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zeheb*, 3/342.

¹⁰⁸ Yâfi'î, *Mir'atü'l-cinân*, 2/141; Ebü'l-Avn (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârîni, *Keşfü'l-lisâm şerhu umdeti'l-ahkâm* (Dimaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2007), 3/564; Siddîk Hasan Hân, *et-Tâcü'l-mükellel*, 41; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*, 5/439. İmam Nevevî, salih ve dindar ölmüş bir kimsenin yüzünü teberrükten öpmeye bir sakınca olmadığını belirtmiştir. Bkz. Nevevî, *el-Ezkâr*, 419.

¹⁰⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/139.

¹¹⁰ Tüsterî, *Tefsîr*, 165. Ayrıca bkz. et-Tîbî, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen* (*Şerhu/Hâşiyetü Mişkâti'l-Mesâbih*), 6/1812; Nâsır Âl Abdülkerîm, *Zarûratü'l-ihimâm bi's-süneni'n-nebeviyye*, 2/16, 34; Yahsubî, *es-Sifâ' bi-tarîfi hukûki* (fi şerefi'l-Mustafâ), 2/16, 34.

O “Bugün size bütün temiz şeyler helal kılındı.”¹¹¹ ayetindeki “tayyibât/temiz olanlar” sözcüğünün helal rızıklar olduğunu söylemiştir.¹¹² Başka bir yerde ise Allah’ın alınmasını ve yenmesini emrettiği şeylerin helal; haram kılıp yenmesini yasakladığı şeylerin ise haram olduğunu; helal olanların insanı cennete, haram olanların ise insanı cehenneme götüreceğini vurgulamıştır.¹¹³

Tüsterî gerek açık gerekse gizli olsun, kişinin haram yemekten sakınması gerektiğini söylemiştir.¹¹⁴ O, duanın kabul edilip edilmeyeceğini de helal şeyleri yemekle ilişkilendirmiştir. Ona göre ibadetin temeli, helal yemeye ve canlılara acımaya dayanır. Helal yiyecek, eziyet etmemekle; eziyetten sakınmak ise ancak helal yiyeceklerle gerçekleşir. Tüsterî, bu konuda “Sizin helal yiyecek temin etmeyi, canlılara zulüm etmemeyi ve amellerde niyet etmeyi, aynen Fâtiha suresini bildiğiniz gibi bilmeniz gerekir” demiştir.¹¹⁵ Tüsterî, helal lokmayı hak etmeyi, insanın Allah’ın belirlediği ilke ve prensiplere uyma şartına bağlamıştır.¹¹⁶

Tüsterî’ye göre kurtuluş üç şeydedir: Helal yemek, farzları eda etmek ve kayıtsız şartsız Hz. Peygamber’in izinden gitmektir.¹¹⁷

“Gökte de rızkınız ve size vaat edilen şeyler vardır”¹¹⁸ ayetine dair “Burada Allah, kulun, kendisini ibadete vermesini istediğini, rızkın garantörü olduğunu; dolayısıyla kulun rızk konusunda endişeye kapılmaması gerektiğini” buyurduğunu vurgulamıştır.¹¹⁹

Tüsterî, mü’min ile helal şeyleri yeme ve helal rızık temin etmeyi, o denli özdeşleştirmiştir ki “Şayet, dünyanın tümü haram olmuş olsaydı mü’minin azığı helal olurdu; çünkü Allah, mü’min kulunu harama muhtaç hale getirmez”¹²⁰ deme gereğini duymuştur.

2.4.Bütün Canlılara Eziyet Etmemek

Müellif Tüsterî, canlılara karşı eziyet ve işkenceden sakınmayı, mü’mini cennete götüren yollardan biri olarak gördüğünü,¹²¹ onun da ancak helal kazanç yeme sayesinde gerçekleşeceğini vurgulamıştır.¹²²

Tüsterî “Mü’min erkekler ve mü’min kadınlar birbirlerinin velileridir; iyiyi emreder kötülükten men ederler, namaz kılarlar, zekât verirler, Allah’a ve Peygamberine itaat ederler. İşte Allah bunlara rahmet edecektir. Allah şüphesiz güçlüdür, hakimdir” ayetini¹²³ “Mü’minlerin birbirinin velileri olması, beraberinde birbirine eziyet etmemeleri yükümlülüğünü getirmektedir” diye tefsir etmiştir.¹²⁴

¹¹¹ el-Mâide, 5/5.

¹¹² Tüsterî, *Tefsîr*, 58.

¹¹³ Tüsterî, *Tefsîr*, 128.

¹¹⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, 45.

¹¹⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, 2/155. Hz. Peygamber’in sünnetine uyan kimse, aynı zamanda midesine inen yiyeceğin helal ya da haram olduğunu bilen kimsedir. Bu konuya dair olan hassasiyet, Hz. Peygamber ve onun ashabının yüce özelliklerindedir. Bkz. Abdurrahmân b. Sâlih b el-Mahmûd, *Mavkıf İbn Teymiyye mine’l-Eşâira* (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd,1995), 25.

¹¹⁶ Tüsterî, *Tefsîr*, 74.

¹¹⁷ Kurtubî, *Tefsîr*, 2/208.

¹¹⁸ ez-Zâriyât, 51/22.

¹¹⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, 154.

¹²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî, *el-Medhal* (Dârü’t-Türâs, byy, ts.), 4/161.

¹²¹ Tüsterî, *Tefsîr*, 128.

¹²² Tüsterî, *Tefsîr*, 48.

¹²³ *Tevebe*, 9/71.

¹²⁴ Tüsterî, *Tefsîr*, 73.

Bütün canlılara karşı zulüm ve cevr-ü cefadan sakınmayı çok önemseyen Tüsterî, bu davranışı takva erdeminden saymıştır.¹²⁵ “İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece ‘iman ettik’ demeleriyle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?”¹²⁶ ayeti hakkında “Sıkıntılara karşı namazınızı sabır, orucunuzu günahlara barikat, sadakalarınızı ise canlılara karşı eziyet etmede siper yapınız” demiştir.¹²⁷ “İyi kimseler, karışımı kafûr/hoş koku olan bir kadehten içerler.”¹²⁸ ayetini tefsir ederken “Toprak, kendisinde üç haslet bulunan kişinin cesedini yemez: Onlar insanlara eziyet etmemek, onların eziyetine dayanmak ve buna karşılık onlara iyiliği emretmektir” diye bir yorumda bulunmuştur.¹²⁹

2.5. Günahlardan Kaçınmak

Tüsterî'nin, mü'minin hem dünyada hem ahirette kazançlı çıkması için sıraladığı yedi temel prensibin beşincisi günahlardan kaçınmaktır.

Tüsterî'nin vurguladığı yedi temel prensiple hadislerde geçen ve mü'minin hayata geçirmesi gereken¹³⁰ ile sakınması gereken yedi şeye¹³¹ telmihte bulunduğu söylenebilir.

Tüsterî'nin, günahlardan kaçınmasında ve halvet hayatına başlamasında, dayısı önemli bir rol oynamıştır. Dayısının bir gün kendisine “Sehl, Allah bir kimsenin yanı başında bulunur, onu tarassut altında tutar ve onun yaptıklarına şahit olursa, acaba o bu aşamadan sonra Rabbine isyan edebilir mi? Ey Sehl, öyleyse gûnahtan sakın!” dediğini ve bunun üzerine تنها mekanlarda inzivaya çekildiğini nakletmiştir.¹³²

2.6. Tevbe Konusunda Duyarlı Olmak

Tüsterî'nin en çok hassas olduğu konulardan biri de tevbedir. İnsanların dedikoduyu bırakmalarını, günahları nedeniyle tevbeye devam etmelerinden yana¹³³ olan müellif, “Rabbin, cahillikle kötülük işleyen ama bunun peşinden tevbe edip kendilerini düzeltenlerin yardımcısıdır.”¹³⁴ ayetinden hareketle kişinin hatasından hemen sonra tevbe etmesi ve kendi yanlışını düzeltmesi zorunda olduğunu, aksi takdirde söz konusu tevbesinin hiçbir değerinin kalmayacağını söylemiştir.¹³⁵

¹²⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, 54.

¹²⁶ el-Ankebût, 29/2.

¹²⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, 120.

¹²⁸ el-İnsân, 76/5.

¹²⁹ Tüsterî, *Tefsîr*, 183.

¹³⁰ Yüce Allah, hiçbir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününde yedi insanı arşının gölgesinde barındıracaktır: “Onlar adil devlet başkanı; Allah’a ibadet eden genç; kalbi mescitlere bağlı mü’min; birbirini Allah için seven ve bir araya gelmeleri ile ayrılmaları Allah rızası için olan iki insan, oldukça güzel ve makam-mevkisi yüksek bir kadının arzusuna “Ben, Allah’tan korkarım diye cevap verip onu reddeden kimse, sağ elinin verdiği sol elinin bilemeyeceği derecede sadakayı gizli veren kimse, insanlardan uzak bir köşede Allah’ı zikredip göz yaşı döken kişidir.” Bkz. Buhârî, *Ezân* 36, *Zekât* 16, *Rikâk* 24, *Hudûd* 19; Müslim, *Zekât* 91; Tirmizî, *Zühd* 53.

¹³¹ “Allah’a şirk/ortak koşmak, sihirle (kehanet, medyumluk, falcılık) uğraşmak, ölüme müstahak olan hariç, Allah’ın yasakladığı cana kıymak, faiz yemek (onunla ticaret yapmak), yetimin malını yemek, savaş esnasında firar etmek, namuslu/masum ve hiçbir şeyden haberi olmayan mü’min kadınlara zina iftirasında bulunmak” Bkz. Buhârî, *Vesâyâ* 23; Müslim, *İmân* 36.

¹³² Tüsterî, *Tefsîr*, 6.

¹³³ Tüsterî, *Tefsîr*, 78.

¹³⁴ *Nahl*, 16/119.

¹³⁵ Tüsterî, *Tefsîr*, 93.

“Hepiniz Allah’a tevbe ediniz!”¹³⁶ ayetine dair kendisine soru sorulduğunda “Tevbe, cehalete karşı ilmi tercih etmek, Allah’ı unutmaya karşı onu daima hatırdan tutmak, günahlara karşılık ise Allah’ın emir ve yasaklarına uymaktır” diye cevap vermiştir.¹³⁷ Nasûh tevbeyle ilgili ise bir daha aynı yanlışa dönmeme anlamına geldiğini, onun sevgili ile alakalı bir şey olduğunu; çünkü sevgilinin sevmediği bir şeye sevenin tevessül etmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Tüsterî bunun yanı sıra kendi zamanında tevbe etme erdeminin oldukça azaldığını da eklemiştir.¹³⁸

Tüsterî’nin tevbe konusunu şu şekilde formüle ettiği söylenebilir: “Tevbe, çirkin ve nahos durumdan övgüye layık duruma geçmektir; dünyada insanlara her an yapılması zorunlu kılınan en temel görevler arasında yer almaktadır.”¹³⁹

2.7.Haklara Riayet Etmek

İslâm ahlakı gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde olsun mü’minin başkasına zulmetmesini yasakladığı gibi başkalarının hak ve hukukuna riayet etmesini emretmiştir. Çünkü başkasına ait temel haklara riayet etmek, mü’minin özelliklerinden biridir. Çünkü “Eğer mü’min isen, hakkımı ver” sözü bir aforizma haline gelmiştir.¹⁴⁰

Tüsterî helal yiyecekleri yeme, helal giyecekleri giyme, organlarını günahlardan koruma, Müslüman kardeşine eziyet etmemenin yanında emredilen haklara riayet etmeyi de saymıştır. Aksi takdirde ahirette diğer amellerinin boşa gideceğini söylemiş, insanların temel ve özlük haklarının dokunulmazlığına dikkat çekmiştir. Tüsterî bunun gerçekleşmesi için kişinin, rabbinden yardım etmesi gerektiğini eklemiştir.¹⁴¹

Mü’min ile kâfirin hakları arasında hiçbir fark yoktur; mü’min insan her ikisinin de haklarını korumak, üzerinde hakları var ise onları tam olarak ödemek zorundadır. Çünkü onlar doğuştan gelen ve Allah’ın verdiği temel ve dokunulmaz haklardır.¹⁴² Nitekim gerçek manadaki iman, mü’mini başkalarının haklarını ihlal etmeye mâni olur.¹⁴³

Nitekim hadiste mü’minin mü’min üzerindeki hakkın beş olduğu vurgusu vardır; onlar şunlardır: Mü’min kardeşinin selâmını almak, hastalandığında onu ziyaret etmek, cenazesine katılmak, dâvetine icabet etmek ve aksırduğunda ona “yerhemükellâh” yani “Allah sana merhamet etsin, seni bağışlasın” şeklinde karşılık vermektir.¹⁴⁴

Allah, kendi yolunda savaşanları “sağlam örülmüş bir duvar gibi kenetlenmiş kimseler” diye nitelerken¹⁴⁵ onun elçisi Hz. Peygamber ise mü’minleri haklar bağlamında bir yerde, birbirine

¹³⁶ Nûr, 24/31.

¹³⁷ Tüsterî, *Tefsîr*, 111.

¹³⁸ Tüsterî, *Tefsîr*, 171.

¹³⁹ Bkz. Ali b. Muhammed, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fi me’âni’t-tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, H/1415), 4/99; Muhammed Emîn el-Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân fi ravâbî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru Tavkî’n-Necât, 2001), 26/108.

¹⁴⁰ Bkz. Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbâr es-Sem’ânî, *Tefsîrü’l-Kur’ân* (Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1997), 1/230; Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Ferra el-Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru İhyâ et-Türâsi’l-Arabî, 1999), 1/300; Muhammed Emîn el-Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân fi ravâbî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru Tavkî’n-Necât, 2001), 3/313.

¹⁴¹ Tüsterî, *Tefsîr*, 202.

¹⁴² Vehbe b. Mustafa Zühaylî, *et-Tefsîru’l-munîr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr el-Muâsir, 1997), 3/267, 269.

¹⁴³ Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fi me’âni’t-tenzîl*, 1/160.

¹⁴⁴ Buhârî, *Cenâiz* 2; Müslim, *Selâm* 4.

¹⁴⁵ es-Saff, 61/4.

sımsıkı kenetlenmiş binanın taş ve tuğlalara,¹⁴⁶ başka bir yerde ise acımakta, birbirini sevmekte ve korumakta bir organizmaya benzetmiştir.¹⁴⁷

3. Tüsterî'den Olumlu ve Olumsuz Söz Eden Bazı Müfessirler

Tüsterî'den birçok şahsiyet söz etmiştir. Onlardan bazıları Tüsterî'yi hem takdir hem eleştirmiş, bazıları sadece takdir etmiş bazıları ise tümüyle tenkit etmiştir.

Ondan sitayişle söz edenlerin başında Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî'nin (ö.427/1035) geldiği görülmektedir. Sa'lebî, bidat ehline son derece karşı çıkan Tüsterî'den birçok nakil yapmıştır: Sa'lebî'nin, Tüsterî'den "Asıl yolun, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olduğu, çünkü bidat ehlinin edindiği yolun, doğru yol olmadığı,¹⁴⁸ rota olarak Hz. Peygamber'in yolundan gidilmesi gerektiği,¹⁴⁹ dünyadaki iyiliğin Hz. Peygamber'in sünneti, ahiretteki iyiliğin ise cennet olduğu,¹⁵⁰ tevekkülün, kulun, gassâln/cenaze yıkayanın önündeki ölüm misali her halükârda kendisini Allah'a teslim etmek anlamına geldiği"¹⁵¹ gibi daha birçok ifade ve ibare aktarmış, onu takdir etmiştir.¹⁵²

Tüsterî'den nakiller yapan müfessirlerden bir diğeri de Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'dir (ö.671/1273). Kendisi, Sa'lebî gibi bir çok konuda olmak üzere Tüsterî'den nakilde bulunmuştur. Onları şu şekilde tasnif etmek mümkündür: Tüsterî'ye "Ülkemizde idareye geçen başkana nasıl davranmamız gerekir?" sorusuna o "Size düşen görev kendisini sevmeniz, doğru olanı istediğinde onu yerine getirmeniz, yaptıklarını eleştirmemeniz, ondan uzak durmamanız, dinî konuda size açtığı bir sırrı ifşa etmemenizdir" diye cevap vermiştir.¹⁵³ Yine idareci ve millet ilişkisi konusunda "İdareciye para ve sikkelerin basımında, ölçü ve tartıda, yargıda verdiği hükümlerde, hac, cuma, ramazan ve kurban bayramları ile cihada dair onun emir ve tavsiyelerine uyulması gerektiğini söylemiştir. Şayet idareci zalim biri de olsa, alim bir zata fetva vermemesini istemişse onun fetva vermemesi gerektiğini, aksi takdirde ona isyan ettiği anlamına geleceğini" eklemiştir.¹⁵⁴ "Hayır üzere olanlar, idareci ve alimlerine saygı gösteren kimselerdir. Onlar, adı geçen iki sınıfa saygı gösterdiklerinde Allah, onların hem dünyasını hem ahiretini ıslah eder; şayet onlara önem vermez ve saygı göstermezlerse Allah onları ahirette sıkıntıya koyacaktır."¹⁵⁵

"Bu (Kitab)ın etkisiyle Rablerine saygı duyanların tüyleri ürperir"¹⁵⁶ ayetini "Vücuttaki bütün tüyler ürpermedikçe maksat hasıl olmamıştır" diye yorumlamıştır. Şükür için ise "gerek açık gerekse gizli durumlarda günahlardan son derece sakınmaktır" diye bir yorumda bulunmuştur.¹⁵⁷ Tüsterî "Bakara, 2/155." ayetindeki "Sabredenleri müjdele" kısmı hakkında "Bu emir ve tavsiyeden sonra artık sabır olayı, bir yaşam biçimi olmuştur. Sabır iki çeşittir: Biri

¹⁴⁶ Buhârî, *Salât* 88; Müslim, *Birr* 65.

¹⁴⁷ Buhârî, *Edeb*, 88; Müslim, *Birr* 66.

¹⁴⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, 1/121.

¹⁴⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 1/170.

¹⁵⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/116.

¹⁵¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/192-193.

¹⁵² Geniş bilgi için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/135; 7/219, 290, 319; 8/109, 363; 9/120; 10/105, 248.

¹⁵³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/269, 4/212.

¹⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/259.

¹⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/260.

¹⁵⁶ ez-Zümer, 39/23.

¹⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/398.

günahlardan kaçınmaktır ki bunu yapan mücahittir; diğeri ise her halükârda Allah'a itaat etmektir ki bunu abid kimse yapar" demiştir.¹⁵⁸

Tüsterî'ye göre duanın yedi şartı vardır: Onlar; canı gönülden yalvarmak, endişelenmek, umutvar olmak, sürekli dua etmek, huşu içinde bulunmak, bütün mü'minleri içine alacak şekilde dua etmek ve kabulü için helal lokma yemektir.¹⁵⁹

Allah'ı sevmenin göstergesi Kur'ân'ı sevmek; Kur'ân'ı sevmenin göstergesi Hz. Peygamber'i sevmek; Hz. Peygamber'i sevmenin göstergesi, onun sünnetlerini sevmek; Allah'ı, Kur'ân'ı, Hz. Peygamber'i ve onun sünnetlerini sevmenin göstergesi, ahireti sevmek; ahireti sevmenin göstergesi ise kendini onlara adamaktır. Kendini feda etmenin göstergesi dünyaya dalmamak, dünyaya dalmamanın göstergesi ise ancak ondan yetecek kadarıyla yararlanmaktır.¹⁶⁰

Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), Tüsterî'nin "Ben, İblis'i rüyamda gördüm, kendisine en çok neden rahatsız olduğunu sorunca o, 'Allah'a sığınan kimsenin söylediğinden nefret ederim' diye cevap verdi" sözünü eleştirmiştir.¹⁶¹

Tüsterî'den birçok nakil yapanlardan birisi de İbn Teymiyye'dir (ö.728/1328). Daha çok, antik Yunan ve Hint felsefesinden etkilenen tasavvufa karşı sert duruşa sahip olan İbn Teymiyye, Tüsterî'ye olumlu bakmıştır. Bu, onun her tefsir ve yorumunu onaylamış anlamına gelmez.¹⁶² İbn Teymiyye'nin, Tüsterî'den sıklıkla naklettiği ifadelerin başında "Allah ve Peygamberi'ne itaat etmesizin işlenen ameller, olumsuz bağlamda nefsi yaşatmak ve beslemektir. Allah ve Peygamberi'ne itaat maksadıyla işlenen ameller ise nefsi cezalandırmaktır"¹⁶³ ile "Allah'ın Kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymayan her sevgi ve aşk, batıldır"¹⁶⁴ sözleri gelmektedir. İbn Teymiyye, Tüsterî'ye "kalp secde eder mi diye sorulduğunda" onun "evet, bir daha başını kaldırmamak üzere" şeklinde cevabını takdir etmiştir.¹⁶⁵

Tüsterî'den söz edenlerden bir diğeri de günümüzde yaşayan Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî'dir. Magrâvî, Tüsterî'nin, tasavvuf adıyla birçok batıl, kabul edilemez konuşmalar yaptığını ama bazı noktalarda Selef'in görüşleriyle uyduğunu belirtmekten de geri durmamıştır.¹⁶⁶ Mesela Magrâvî, Tüsterî'nin "Allah'ın Peygamberi, size ne getirdiyse onu alın, neden sakındırdıysa ondan da kaçının."¹⁶⁷, "Hz. Peygamber'e itaat eden, Allah'a itaat etmiştir."¹⁶⁸ ayetlerine

¹⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/174.

¹⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/311.

¹⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/60-61. Geniş bilgi için bkz. 2/311; 4/211; 5/181; 7/139-141, 346; 9/269; 10/174, 280; 11/103, 273; 12/73; 14/235, 348; 16/168; 17/54, 117; 18/43, 199.

¹⁶¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Bustânü'l-vâ'izîn ve riyâzü's-Sâmi'în* (Beirut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfe, 1998), 21.

¹⁶² Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ el-kübrâ* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 11/239; İbn Teymiyye, *el-Furkân beyne evliyâi'r-rahmân ve evliyâi'-ş-şeytân* (Dimaşk: Dâru'l-Beyân, 1985), 284.

¹⁶³ Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-İstikâme* (Medine: Câmiatu Muhammed b. Suüd, H/1403), 1/95, 249; 2/141.

¹⁶⁴ İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ el-kübrâ*, 2/418; İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, 2/150, 474.

¹⁶⁵ Teymiyye, *el-Fetâvâ el-kübrâ*, 1/357.

¹⁶⁶ Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkıfî's-selef*, 4/403.

¹⁶⁷ el-Haşr, 59/7.

¹⁶⁸ en-Nisâ, 4/80.

dair “Her kim Hz. Peygamber’in sünnetine uyarsa o, farzlarda Allah’a itaat etmiş olur” şeklindeki değerlendirmesini örnek olarak vermiştir.¹⁶⁹

Magrâvî, Tüsterî’nin “Bir kimse, ne zaman Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’ten olduğunu bilir? sorusuna şu cevabı verdiğini kaydetmiştir: “Kendisinde on özelliği gören, Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’e mensup olduğunu anlar: Onlar; Cemaatten ayrılmaması, Hz. Peygamber’in ashabına sövmemesi, ümmete silah çekmemesi, kaderi inkâr etmemesi, iman konusunda şüpheli davranmaması,¹⁷⁰ dinde mücadele ve muhalefet etmemesi, günahkâr ehl-i kible birisinin cenaze namazını terk etmemesi, gerektiğinde mest üzerine meshi bırakmaması, gerek adil gerekse zalim olsun her idarecinin arkasında cemaatle namazı terk etmemesidir.”¹⁷¹ Magrâvî, Tüsterî’nin yukarıda geçen düşüncelerine “Bu görüşler aslında birçok sapık fırkaya, özellikle yeryüzünde fesat çıkarıcı ve günümüzde İslâm’ın yayılmasına barikat olan Haricî fırkalara yapılan reddiyelerdir” diye yorumda bulunmuş ve Tüsterî’nin tefsirinde vurguladığı yedi temel prensibi desteklemiştir.¹⁷² Magrâvî, doğal olarak Tüsterî’nin bazı görüşlerini onaylamış, bazılarını da akla ziyan düşünceler diye eleştirmiştir. Örneğin Magrâvî, Tüsterî’ye isnat edilen melek, cin ve şeytanların kendi meclisinde hazır bulunduğu, onlarla sohbet ettiği, halkın kendisine tepki göstermesi üzerine Basra’ya gitmeye mecbur kaldığı, ölünceye kadar orada ikamet ettiği konusunda Tüsterî’yi son derece yermiş, duyarlı davranan halkı ise övmüştür. Hatta ona tepki gösterenlerin büyük ihtimalle Selef akidesine sahip kimseler olduğunu; ama birileri, çağımızda her gün bin defa Allah ile bir araya geldiğini, Hz. Peygamber ve sahabilerin kendisine ilim meclisinde hizmet ettiğini iddia etse, saçma görüşüne destek çıkacak birçok kişiyi bulabileceğini de eklemiştir.¹⁷³

Tüsterî’den nakillerde bulunanların bir kısmı ona az, bir kısmı çok ilgi göstermiş; kimisi eleştiriyi birlikte kimisi de onun ibare ve ifadelerini olduğu gibi aktarmıştır.¹⁷⁴

Sonuç

Tüsterî’nin hem dünyada hem ahirette esenliğe ve mutluluğa erişmenin şartı olarak belirlediği yedi temel prensibin, tefsirinin organizmasını oluşturduğu müşahede edilmiştir. Söz konusu yedi prensibi Allah’ın Kitabı’na sarılma ve Hz. Peygamber’in sünnetine uymaya odakladığı görülmüştür. Onun tefsiri dikkatlice tetkik edildiğinde, bu gözlem ve tespit, müşahede edilecektir. Tüsterî’nin tek hassasiyeti, insanların Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sünnetine göre davranma arzusu olmuştur. Tüsterî, vahye sarılmayı, ona göre amel etmeyi, hayatın özü diye nitelemiş, Kur’ân’ın herkes için bir şeref olduğunu belirtmiştir.

¹⁶⁹ Magrâvî, *Mevsû’atü mevâkifi’s-selef*, 4/403.

¹⁷⁰ Tüsterî’ye iman mahiyeti sorulduğunda o şu cevabı vermiştir: “İman; söz, amel, niyet ve sünnetten ibarettir. Amelsiz iman, küfürdür. Niyetsiz söz ve amel, nifaktır. Sünnete dayanmayan söz, amel ve niyet ise bidattir.” Bkz. Takıyyuddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed İbn Teymiyye, *el-İmân* (Ammân: el-Mektebü’l-İslâmî, 1996), 138.

¹⁷¹ Magrâvî, *Mevsû’atü mevâkifi’s-selef*, 4/404.

¹⁷² Magrâvî, *Mevsû’atü mevâkifi’s-selef*, 4/403.

¹⁷³ Magrâvî, *Mevsû’atü mevâkifi’s-selef*, 4/406. Konuya dair geniş bilgi için bkz. Mehmet Demir, “Kurtubî’nin el-Câmi li-ahkâmi’l-Kurân Adlı Tefsiri Çerçevesinde Cinler Meselesi”, *GİBTÜ İİF Dergisi Sırat 2/2* (Kasım/ November 2021), 10-48.

¹⁷⁴ Bkz. Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1999), 2/566; 3/633, 686; 4/210, 403; 9/422; 10/59; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, ts), 1/85; 2/89; 4/40; 4/293; 5/319; 6/243, 366, 389, 497; 7/21, 224; 8/11, 149, 313; 9/83, 335; 10/62; Hererî, *Hadâiku’r-rauhi ve’r-reyhân fi ravâbi’ ulûmi’l-Kur’ân*, 21/24; 23/109; 24/331; 26/108, 459.

Tüsterî, Hz. Peygamber'e salâtu selam getirmeyi ise ibadetlerin en faziletlisi olarak kabul etmiştir. Tüsterî yedi temel prensibin kuvveden fiile geçmesinin yegâne çaresi olarak kişinin Hz. Peygamber'i örnek almasını saymıştır. Kendisi, delikanlılık ve yiğitliğin Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılıkta olduğunu, Kur'ân ve Hz. Peygamber'in sünnetini dikkate almadan, kişisel heva ve hevesine uyarak fetva veren kimseyi "kötü alim" diye nitelemiştir. Onun "Hadisler kayda geçirilmeli, ömrün sonuna kadar hadisler yazılmalı, kalan son mürekkep damlası ise yazanın kabrine dökülmeli" demesi, meşhur muhaddis Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin dilini öpmesi, Hz. Peygamber'e olan sevgisinin yansıması olarak görülmüştür.

Tüsterî, ibadetin esası olarak helal yeme ve canlılara acımayı saymıştır. Bu konuda cehaletin bir mazeret olarak görülmemesi gerektiğini söylemiş, Fâtiha suresini bilircesine helal ve haram şeylerin tefrik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Müellif Tüsterî, tevbe erdemini, çirkin ve nahoş konumdan övgüye layık duruma geçme olarak formüle etmiştir.

Sohbetlerinde çevresindekilere gafil, zorba, despot, riyakâr ve dalkavuk Kur'ân kurrâlarla, cahil sufilerle sohbet etmeyin, onlarla arkadaşlık yapmayın diyen Tüsterî, bu sözleriyle bilinen klasik sufi çevreden farklı bir çizgide seyrettiği söylenebilir.

Tüsterî her ne kadar Kur'ân ve sünneti öncelemiş olsa da kimi zaman ilham ve keşfe dayanan işârî tefsir geleneğini sürdürmüştür. O, rüyasında İblis'i gördüğünü, kendisine Hz. Adem'e niçin secde etmediğini sorduğunu vurgulamıştır. Buna ek olarak "Ben, otuz yıldan bu yana Allah ile konuşuyorum, insanlar ise kendileriyle konuştuğumu sanıyor", melek, cin ve şeytanların kendi meclisinde hazır buldukları türünden sözleri; Besmele ve Sünnet'in harflerine işârî bağlamda farklı anlamlar yüklemesi zikredilebilir.

Kur'ân ve sünneti hem kendisi hem çevresindeki müritleri için hayatın merkezine yerleştiren Tüsterî'nin Sem'ânî, Kurtubî ve İbn Teymiyye gibi birçok müfessir tarafından takdir edildiği görülmüştür. Lehinde ve aleyhinde farklı yorum ve eleştiriler olsa da Tüsterî'nin, İslâm kültür medeniyetinde önemi haiz bir yeri ve şahsiyet olduğu göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Onun tenkit edilen bazı görüş ve davranışları, kendisinin doğrularını gözden kaçırmaya neden olmamalıdır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1982.
- Abdülhalim Mahmûd, Menî'. *Menâhicü'l-müfessirîn*. Kâhire: Dârü'l-Küttâbi'l-Mısırî, 2000.
- Âl Abdülkerim. Ebû Abdurrahman Abdüsselâm b. Berces b. Nâsır. *Zarûratü'l-ihimâm bi's-süneni'n-nebeviyye*. Riyâd: Dârü'l-Menâr, H/1414.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Râhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-sebi'l-mesânî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1415.
- Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbüri. *Tezkiretü'l-evliyâ*. thk. Menâl el-Yemenî Abdülazîz. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Küttâb, 2006.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Meâlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Bağdâtlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin âsârü'l-musannifin*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Alî b. Mûsâ. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdül'alî Abdülhamid. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. Arapçaya çev. Abdulhalîm Naccâr. Kâhire: Dârü'l-Ma'arif, 1959.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *Sâhîhu'l-Buhârî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Râhu'l-beyân*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Demir, Mehmet. "Kurtubî'nin el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân Adlı Tefsiri Çerçevesinde Cinler Meselesi". *GİBTÜ İİF Dergisi Sirat 2/2* (Kasım/ November 2021), 10-48.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *es-Sünen*. thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd. Riyâd: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Sıdkı Muhammed Cemîl. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1999.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*. Kâhire: Matbaatü's-Saade, 1974.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *İbrâzü'l-me'ânî min hurzi'l-emânî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî. *Kûtu'l-kulûb fi muâmeleti'l-mahbûb ve vasfi tarîki'l-murîd ilâ makâmi't-tevhîd*. thk. Âsım İbrâhîm el-Keyâlî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Hacı Halîfe, Mustafâ b. Abdullâh. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Hamd, Abdullah Hıdır. *el-Kifâye fi't-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2017.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ve zuyûluhu*. thk. Mustafâ Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1417.
- Haymî, Salâh Muhammed. *Fehârisu ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm li-mahtûtât Dâri'l-kütübi'z-zahiriyye*. Dımaşk: nşr. Macmau'l-Lügati'l-Arabiyye 1983.
- Hâzin, Ali b. Muhammed, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl*, tsh. Muhammed Ali Şâhîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1415.
- Hererî, Muhammed Emîn. *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fi ravâbi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 2001.
- İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî. *el-Bahrü'l-medîd fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Kâhire: nşr. Hasan Abbâs Zekî, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnusî. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tûnus: Dârü't-Tûnusiyye, 1984.

İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed. *İbtâlû'l-hiyel*. thk. Züheyr Şâviş. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, H/1403.

İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.

İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Şerhu'l-'Akîdeti'l-Tahâviyye*, Şuayb el-Arnaût- Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*. Abu Dabî: nşr. el-Macmau's-Sakâfî, H/1423.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1419.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân. *Letâ'ifü'l-ma'ârif fimâ li-mevâsimi'l-âm mine'l-vezâ'if*. Beyrut: Darü İbn Hazm, 2004.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-Fetâvâ el-kübrâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-İmân*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî, 1996.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *Macmûatu'r-resâil ve'l-mesâil*, talik: Muhammed Reşid Rızâ, nşr. Lecnetü'türâsi'l-Arabî, Kâhire: ts.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-Furkân beyne evliyâi'r-rahmân ve evliyâi'ş-şeytân*. thk. Abdülkâdir Arnaût. Dımaşk: Dârü'l-Beyân, 1985.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-İstikâme*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Medine: Câmîatu Muhammed b. Suûd, H/1403.

İbnü'l-Âdîm, Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh Ebû Cerâde. *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*. thk. Süheyl Zakkâr. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *sıfatu'safve*. thk. Ahmed b. Ali. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2000.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Bustânü'l-vâ'izîn ve riyâzû's-Sâmi'in*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfe, 1998.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-Arabî, 1997.

İbnü'l-Hâc el-Abderî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal*, Byy: Dârü't-Türâs, ts.

İbnü'l-Harrât, Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdurrahmân b. Abdillâh el-İşbilî. *el-'Âkîbetü fi zikri'l-mevt*. thk. Hıdır Muhammed Hıdır. Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Aksâ, 1986.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezarâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd Arnaût. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1986.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *Tabakâtü'l-evliyâ'*. thk. Nureddîn Şüreybe. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1994.

İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. *Kitâbu tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd. Medine: Dârü'l-Meâsir, 2002.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazân. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *eş-Sifâ' bi-ta'rîfi hukûki (fi şerefi)'l-Mustafâ*. Ammân: Dârü'l-Fayhâ, H/1407.

Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Riyâd: Mektebetü'l-Maarif, 2000.

Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Muellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Kirmânî, Tâcülkurrâ, Ebü'l-Kâsım Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza. *Garâibu't-tefsîr ve 'acâ'ibu't-te'vîl*. Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, ts.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmî' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964.

Kuşeyrî, Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâ'ifü'l-işârât*. Kâhire: el-Heyetü'l-Misriyye, ts.

Magrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân. *Mevsû'atü mevâkifi's-selef fi'l-akîdeve'l-menhec ve't-terbiyye*. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2007.

Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takîyyuddîn Ahmed b. Alî. *İmtâu'l-esmâ bimâ li'r-resûl mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîrû'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)* thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'î'r-ricâl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *el-Ezkâr*. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1990.

Öztürk, Mustafa. "Sehl et-Tüsterî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36:321-323. İstanbul: 2009.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 2002.

Sâlih el-Mahmûd, Abdurrahmân. *Mavkıf İbn Teymiyye mine'l-Eşâira*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1995.

Sehl et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî'. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm (Tefsîrû'l-Tüsterî)*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

Seffârîni, Ebû'l-Avn (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim. *Keşfü'l-lisâm şerhu 'umdeti'l-ahkâm*. thk. Nûreddîn Tâlib. Dimaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2007.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temimî. *el-Ensâb*. Haydarabâd: nşr. Meclisu Daireti'l-Maarif el-Osmaniyye, 1962.

Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbâr. *Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Komisyon. Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1997.

Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ. *Mu'cemü'l-matbu'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arrabe*. Kâhire: Matba'atu Serkîs, 1928.

Sıddîk Hasan Hân, Ebû't-Tayyib Muhammed b. Lutfullâh. *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri me'âssiri't-tırazi'l-âhiri ve'l-evvel*. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007.

Sülemî, Muhammed b. Hüseyin, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed. *Tabakâtü's-Süfiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn. *el-Muhâdarât ve'l-muhâvarât*. Beyrut: Dârü'l-Garb el-İslâmî, H/1424.

Şâmî, Şemseddin, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf Sâlihî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-'ibâd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.

Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-İ'tisâm*. thk. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şükayr. Suudi Arabistân: Dârü İbnü'l-Cevzî, 2008.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh. *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâti'l-Mesâbih)*, Riyâd: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1997.

Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15: 377-381. İstanbul. 1997.

Yâfi'î, Ebû Muhammed Afîfuddîn Abdullâh b. Esed b. Ali b. Selmân. *Mir'atü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakazân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân*. thk. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullâh. *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dârü Sâdir, 1995.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz. *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz. *el-İber fi haberi men gaber*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhiri ve'l-'alâm*. Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-Arabî, 1993.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b Osmân b. Kaymâz. *el-'Ulûv li'l-'aliyyi'l-gaffâr fi sahîhi'l-ahbâr ve sekîmihâ*. Riyâd: Mektebetü Advâ es-Selef, 1995.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.

Zühaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-Munîr*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1991.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: nşr. Matbaatü İsâ el-Bâbî, ts.

